

ГРИЦЕНКО

Павло Юхимович — доктор філологічних наук, професор, директор Інституту української мови НАН України

АКАДЕМІЧНЕ МОВОЗНАВСТВО У ВИКЛИКАХ СЬОГОДЕННЯ

Одним із визначальних завдань створеної 1918 р. Академії наук України було розв'язання складних проблем мовного життя формованої молодій державі — утвердження української мови як засобу повсюдного спілкування. Відповідно до сучасної термінології, йшлося про державний статус української мови, використання об'єднавчого потенціалу мови у творенні єдиної держави, яка в ті роки була адміністративно-територіально роз'єднаною, неконсолідованою, із низькою національною самосвідомістю значної частини населення та обтяжливим досвідом колоніального минулого бездержавної нації. У цих умовах відродженого права на вільний розвиток українська мова набувала, крім притаманної їй комунікативної функції, ще й роль важливого інструмента творення єдиної української держави, засобу піднесення освіти, науки, культури; у такій іпостасі українська мова сприймалася й закріпилася в масовій свідомості. Саме до такої її ролі й сьогодні апелюють дослідники і публіцисти.

Діяльність Академії наук першого десятиліття в галузі мовознавства поєднувала власне наукові програми з організаційними та просвітницькими заходами. Головною метою мовознавців у суспільному вимірі залишалося розширення сфер функціонування української мови, а в науковому — створення українського правопису, укладання перекладних (російсько-українських) і термінологічних словників, граматик. На початках української державності ці заходи також слугували надійним захистом від мовного хаосу, стали формою бодай часткового подолання правописного свавілля, що панувало на тлі нескінченного експериментування з мовою в словесній творчості.

Від початку свого створення Академія очолила формувану національну мовознавчу інфраструктуру, яка об'єднала наукові кадри для реалізації масштабних наукових програм, підпорядкувала і скеровувала діяльність університетських дослідницьких осередків та окремих учених поза сферою освіти. Статус реального впливового наукового центру Академія зберегла навіть у воєнні роки, в евакуації в Уфі, де не припинялася робота українських учених. У складних для дослідницької

праці умовах евакуації мовознавці продовжували підготовку російсько-українського словника (опубліковано в 1946 р.), створення нової версії українського правопису, опрацювання матеріалів для першого в історії вітчизняної лінгвістики синтетичного академічного курсу сучасної української літературної мови, на який могли б спиратися розробники підручників для вищої й середньої шкіл, та першого аналізу історії української літературної мови.

За кілька десятиліть наполегливої праці мовознавці Академії наук України створили систему наукового забезпечення функціонування і розвитку української мови; насамперед уперше в історії української лінгвістики було сформовано широку емпіричну базу мовних даних, на основі яких згодом постали фундаментальні праці різної тематики. Формами впорядкування емпіричної інформації стали насамперед лексична картотека (понад 6 млн лексем-слововживань, що відтворюють розвиток українського лексикону від І. Котляревського до початку 70-х років ХХ ст.), діалектологічна база даних (відбиває структурні риси діалектного мовлення понад 2500 населених пунктів), картотека словникового складу писемних пам'яток різних періодів історії української мови, аудіозаписи українського діалектного мовлення (представлено автентичне мовлення носіїв діалектів із понад 1000 населених пунктів України, зокрема з Чорнобильської зони, Донеччини, Луганщини, Криму, з-поза України); в останні десятиліття триває опрацювання та поповнення комп'ютерної граматичної бази та комп'ютерного фонду нової лексики української літературної мови, укладання картотеки неологізмів та ін. Ідеологема — *створення нових мовознавчих досліджень можливе лише на широких оновлених базах даних* — залишається непорушним правилом академічної лінгвістики. Завдяки широкій інформаційній базі в Україні було підготовлено низку фундаментальних мовознавчих праць:

— словники, що творять цілісну лексикографічну інфраструктуру — систему взаємодоповнювальних лексиконів (тлумачного, історичного, етимологічного, термінологічних,

перекладних, правописних, орфоепічних, ономастичних, діалектних, мови творів окремих письменників тощо);

— фундаментальний опис сучасної літературної мови (у 6 кн.), авторські граматичні описи усіх частин мови з докладним аналізом їх структури, особливостей функціонування та норм вживання;

— історію української мови (у 4 кн.), що спирається на серію вперше опублікованих давніх писемних пам'яток (у серії «Пам'ятки української мови» вперше надруковано найдавніші літописи, українські грамоти XIV, XV ст., документи козаччини, полкових, судових, міських канцелярій, оригінальні й перекладні твори світського й духовного змісту тощо);

— «Атлас української мови» (у 3 т.), український сегмент «Загальнослов'янського лінгвістичного атласу» (вип. 1—16; видання продовжується), низку регіональних атласів, зібрань діалектних текстів, які розкривають часову глибину й просторову варіантність української мови, її тісні зв'язки з іншими слов'янськими і неслов'янськими мовами. До цього додаймо низку фундаментальних теоретичних праць, що зберігають свою цінність упродовж десятиліть, визначних лінгвістів Л.А. Булаховського, О.С. Мельничука, М.А. Жовтобрюха, В.М. Русанівського, В.В. Німчука, Н.Ф. Клименко, А.П. Грищенка, Ф.Т. Жилка та ін., у працях яких не лише розв'язано актуальні проблеми, а й визначено напрями наступних широких наукових пошуків.

Характеристика більшості мовознавчих праць учених Академії містить означення *вперше, фундаментально*, що у своїх оцінках підкреслюють відповідні фахівці інших національних лінгвістичних шкіл і на що вказує тривале наукове життя цих праць. Подібних досліджень (як за обсягом проаналізованого матеріалу, так і за глибиною дослідження, форматом його представлення, а найголовніше — за значенням для розвитку мовної практики суспільства, освіти, культури) не підготував жоден університет чи об'єднання кількох університетів. Лише Академія виявилася інтелектуально, організаційно і кадрово спроможною забезпечити створення фундаментальних

праць академічного рівня. Зауважимо, що *академізм — не характеристика за місцем створення наукових досліджень, а знак їх найвищої якості*. Академічні мовознавчі праці спираються на вперше створені спеціальні інформаційні фонди, які продовжують розвиватися, оновлюватися й після завершення підготовки тих наукових програм, задля яких їх первісно було закладено. Сьогодні такі фонди становлять *національне інформаційно-наукове надбання*; аналогів їм поза НАН України не існує.

Численні прикладні дослідження мовознавців Академії стали важливою єдиною ланкою між фундаментальними працями та осередками, закладами, які визначають практику мовного життя суспільства (у сфері масової комунікації, освіти, культури, науки). Мовознавці Академії створили чимало прикладних праць, у яких академічному формату наукових відкриттів надано доступну для сприймання широкими верствами користувачів форму підручників для різних рівнів освіти, довідників з культури володіння українською мовою (понад 50 років двічі на рік виходить друком популярний збірник «Культура слова»), коментованих видань правопису, правописних та орфоепічних словників тощо. Основну роботу з інтерпретації академічних мовознавчих праць взяли на себе викладачі вищої школи та науковці Академії педагогічних наук. Такий розподіл функцій між Академією наук України та Академією педагогічних наук України разом з університетами виявився оптимальним у минулі часи і залишається продуктивним сьогодні, у нових суспільних та економічних умовах.

Сьогодні — насамперед зміна політичних умов — актуалізувало кілька нових і старих проблем, насамперед пов'язаних із суспільним статусом української мови, досягненням стабільності (безконфліктності) у сфері мовокоористування в Україні.

У нових суспільно-політичних умовах — за Незалежності України — науково-теоретично й методологічно НАН України виявилася готовою до розв'язання питання удержавлення української мови, розподілу функціонального поля між українською, кримськотатарською,

російською, іншими мовами національних меншин, до аналізу проблем, ускладнених непродуманою мовною політикою та практичною діяльністю виконавчої влади, особливо щодо функціонування української мови. Мовознавці НАН України стали тим осередком експертного академічного середовища, який обґрунтував життєздатну і збалансовану українськоцентричну і державотворчу за спрямуванням позицію щодо ролі української мови, її державного статусу в Україні, підготував висновки про неприйнятність збереження нині чинного закону про мови. Позиція НАН України щодо численних проектів мовного закону в Україні була й залишається надійним камертоном, реґістр звучання якого визначають насамперед державотворча, об'єднувальна роль української мови в суспільстві, функція важливого чинника піднесення інтелектуального, освітнього і культурного рівнів соціуму. На тлі відчутного обниження суспільної ролі багатьох творчих спілок, їх трансформації (чи й самоліквідації) роль НАН України щодо розв'язання мовних проблем є особливою: Академія залишається єдиним реальним науковим і водночас активним громадським середовищем, здатним науково зважено оцінювати і послідовно відстоювати роль української мови та мов національних меншин у житті суспільства, вчасно застерігати від нових проявів дестабілізації мовного життя соціуму та політичного спекулювання на мовно-патріотичних почуттях громади.

Сьогодні українське суспільство платить надто високу ціну за відверте нехтування очільниками Держави застереженнями та зваженими оцінками науковців щодо тих загроз, які приходували нерозв'язані проблеми функціонування мов в Україні, невиконання вимог статті 10 Конституції України щодо державного статусу української мови, наявність недосконалого законодавства у сфері мовокоористування, політична невизначеність й половинчастість рішень у складній сфері міжетнічних і міжмовних відносин, приватизація та комерціалізація сфери масової комунікації, зокрема електронної. Сьогодні актуальним завданням науковців залишається донесення до керівництва країни важливо-

го висновку щодо *особливого значення мовної сфери для державного будівництва України*, відтак — *невідкладність їх розв'язання*, необхідність опертя у цій справі *на чіткі й зважені висновки науковців*.

Питання моделювання мовного життя в Україні, прогнозування умов і послідовності розширення функційного поля української мови залишаються актуальними завданнями академічного мовознавства. Водночас це справа всієї академічної науки, усіх установ НАН України: науковці кожної галузі знань не лише користуються наявними готовими мовними зразками — надбанням своїх попередників, а щодень творять тексти — писемні чи усні публічні, удосконалюючи їхню структуру, розвиваючи термінологію та метамову професійного спілкування, форми викладу матеріалу. У справі української мови вся академічна громада — незалежно від фаху вченого — є співвідповідальною за стан розвитку української мови, точність і довершеність мовокористування, розширення українськомовного середовища — зони бездоганного володіння українською мовою.

Питання удержавлення української мови — один із наріжних каменів завтрашнього дня України. І за це майбутнє сьогодні відповідальний кожен науковець НАН України.

* * *

Випробуванням для України і наукового академічного співтовариства останнім часом стали дві масштабні катастрофи — Чорнобильська трагедія і війна на Сході України та анексія Криму. Ці катаклізми супроводжуються масовими рухами людної аж до повного спустошення територій, зміною мовного середовища і мовної ситуації. Тому гостро постає необхідність збереження інформації про ареали, які зазнали чи зазнають сьогодні нищення. Зокрема, ареал Чорнобильщини став об'єктом докладного вивчення, фіксування науковцями Академії мовлення насамперед сільського населення — носіїв давніх слов'янських діалектів, інформаційно особливо цінних для вивчення історії слов'янських мов і культур. Записи автентичного мовлення переселенців із Чорнобильської

зони та багатьох мешканців, що відмовилися від переселення й залишилися в ураженій зоні, їхні емоційні й водночас правдиві історії склали окремий фонофонд, а затранскрибовані тексти опубліковано в спеціальних виданнях: «Говірки Чорнобильської зони. Тексти», «Говірки Чорнобильської зони. Системний опис» (К., 1996—1999), «Говірка села Машеве Чорнобильського району» (4 кн., К., 2003—2005) тощо.

Ближчим часом українське суспільство постане перед актуальною проблемою не тільки економічної реновації, а й мовного відновлення Криму та регіонів Луганської та Донецької обл., охоплених сьогодні війною. Це питання, ускладнене політичною кон'юнктурою, для свого розв'язання потребує опертя на надійну соціомовну інформацію, на докладне моделювання та описи мовної ситуації цих регіонів до подій 2014 р. Сьогодні мовознавці НАН України разом із фахівцями університетів Сходу України працюють над узагальненням такої інформації, розпрацюванням сценаріїв розв'язання мовного питання територій, які необхідно буде відновлювати в майбутньому.

Мовне питання Криму, Донеччини, Луганщини, аналіз соціологами, мовознавцями мовної ситуації до подій 2014 р. та їх інтерпретація політиками, виконавчою владою виявили розбіжності в загальних оцінках, звідси — у доборі рекомендованих шляхів їх розв'язання. Така ситуація актуалізує проблему наукової об'єктивності аналізу та обґрунтованості висновків дослідників. Сьогодні особливої актуальності набули проблеми мовної екології — оцінка соціомовної ситуації та передбачення можливих її змін, трансформацій у різних регіонах, особливо етнічно і мовно неоднорідних, суміжних з іншими мовами, на державному порубіжжі. Розв'язання цих проблем, глибина аналізу та неупередженість висновків здатні запобігти суспільним загостренням на ґрунті реалізації мовної політики в Державі.

Дати точні оцінки сучасного стану мовного життя країни й запропонувати надійні моделі, несуперечливі шляхи його удосконалення — саме в цьому полягає одне із суспільних завдань сучасного академічного мовознавства.